

PROF. DR. AFET İNAN'IN KONUŞMASI

Sayın Başbakan, Sayın Mevhibe İnönü, Sayın Misafirlerimiz.

Sayın Başbakandan İsmet İnönü için yeni devrelerin anılarını dinledik. Ben müsaade ederseniz biraz daha eskiye giderek tanık olduğum olaylardan söz edeceğim. Evet 1938'den sonra da İsmet İnönü ile ailece görüşmelerimiz devam etmiş ve kendisinden izlediğim ve not ettiğim yazılarım olmuştur. Bu anma toplantımızda Başbakan konuştuğları zaman şu geldi hatırıma. İkinci Cihan Savaşı yıllarında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü yabancı devlet adamlarıyla bir görüşmeden gelmişti, epey heyecanlı idi. "Anamdan emdiğim süt burnumdan geldi denirse işte budur" diyordu. Hakikaten o sıralar çok kritik devrelerdi. Genel siyasî durum ve o toplantıda konuştuğlarını uzun uzun anlatmıştı bize. Bir tarihçi olarak bunları dinlemek benim için çok ilgi çekici idi.

Sayın Prof. Dr. Sadi Irmak Cumhuriyet devrimizin İsmet İnönü ile ilgili demokratik gelişmelerinden örnekler verdiler.

Ben daha önceki İsmet İnönü'nün başbakanlığı zamanında Atatürk'le ilgili birkaç anımı söylemek istiyorum.

Bizim nesil İsmet Paşa'yı Lozan Konferansı sırasında okulda öğrenciyken heyecanla izlerdi. Bursa'da okuyordum o zaman. O, barış anlaşması imzalamıştı. Muzaffer ordu kumandanlığından barış devrimizin siyaset alanına geçmişti. Onu, resimlerinde neşeli, güler yüzlü görüyorduk. Kendisini yakından ilk gördüğüm zamanki duygularımı şöyle not etmişim:

Cumhurbaşkanı Gazi M. Kemal Atatürk Çankaya'da, bugün müze olan köşkün yemek salonu, köşe kule çıkıntısında kanape ve koltuklar var. Atatürk oturuyor. İçeriye çevik adımlarla ve neşe saçan bir yüzle İsmet Paşa girdi. Birbirini seven, özleyen insanların içtenliğiyle selâmlaştılar. İkisinin de birbirine söyleyecekleri şeyler pek çoktu. Onlar konuştular, ben dinledim. Söyledikleri bütün meseleleri o gün tam anlamıyla kavradığımı sanmıyorum. Çünkü, bu konuşmalara ben henüz yabancıydım ve çok da gençtim. Fakat konuşmaları ben daha sonra da dinleyecek ve her seferinde biraz daha anlayışlı ve ilgili olacaktım. O gün daha ziyade ilk defa gördü-

ğüm İsmet Paşa'yı tanımakla meşgul olmuştum. Orta boylu, çevik hareketli vücudun taşıdığı baş ve yüzün ifadesi tarihî kişiliğinin bir sembolüydü. O kadar süratle dönen göz bebeklerine ben ilk defa rastlamıştım. Siyah saçlarına aklar düşmeğe başlamıştı; yüz ifadesi, rahatlığın sükûnetini belirtiyordu.

Atatürk seyahat izlenimlerini uzun uzun anlattı. Günün önemli meselelerinden biri şapka giyimi idi. Bir de Cumhuriyet Halk Partisi'nin programı üzerinde konuştular. "Tenkitlere cevap vereceğiz" diyen Atatürk, bazı konuların açıklanmasını yapıyordu. Dokuz umde deyimini, ki şimdi ayrıntılarıyla biliyorum, o zaman ilk defa işitiyordum. "Prensiplerimizi belirteceğiz ve formüllerine bağlayacağız" diyordu Atatürk.

Sonradan Atatürk'ün hem İsmet İnönü hakkındaki anılarını dinledim, hem de kendisiyle olan çalışmalarına tanık oldum.

Lozan Konferansındaki baş delege meselesi için Atatürk'ten şunu dinlemiştim : "Atatürk'e diyorlar ki, İsmet Paşa, kulağında özrü olduğu için heyette müşavir olarak bulunsun". Atatürk'ün buna verdiği cevap ve kararı da şu oluyordu : "İşte bu özründen dolayıdır ki, müşavir değil, baş delege olması gerekir. Çünkü, herkes ona her şeyi duyurmak mecburiyetinde olacaktır".

Atatürk'ün tarih çalışmalarına önem verdiği günlerdeydi. Başbakan İsmet Paşa çok telâşlı ve üzgün bir surette köşke gelmişti. Atatürk, bütün gece kitap okumuş ve biraz dinlenmeğe çekilmişti. Kendisine haber verildi. Hemen acele hükümet işlerini konuşacaklardı. Kütüphanede karşılaştıkları zaman Atatürk, Başbakan'a okuduğu kitaplardan söz açtı. O sabırsızlanıyordu, ama dinlemek mecburiyetinde kalmıştı. Böylece, bir süre bu tarihî konular üzerinde durdular. Ben bile asıl günün meselesi için sabırsızlanırken, Başbakanın telâşı yatışmıştı. O da bu tarihî konular üzerinde konuşmaya başlamıştı. Atatürk bu ruh haletinden yararlanarak, birdenbire günün meselesine geçti. Tarihî konular tarihte kalmış; fakat Başbakanı sınırlı havasından kurtarmıştı, kendisinin bu halini hiç unutamıyorum. Her iki devlet adamı yılın bütçesi üzerinde konuştular, kararlara vardılar. Daha başka hükümet meselelerini dış ve iç siyaset konularını beraberce hallettiler. Böylece Başbakan köşkten çıkarken ilk girdiği zamanki sınırlı halinden eser kalmamıştı. Beraberce verdikleri kararların, uygulamasını yapacaktı.

1930 yılında her iki devlet adamı Yalova'dadır. Atatürk bir taraftan tarihçileri toplamış onlarla çalışıyor, bir taraftan misafiri olan Fethi Okyar'la demokrasi ve çok partili sistemler üzerinde özel görüşmeler yapıyordu. Paris Elçisi Fethi (Okyar) Bey, hükümetin bazı işlerini eleştiriyor ve bunları açıkca söylüyordu. Balkonda yenen öğle yemeklerinde hep bu konular üzerinde duruluyordu. Atatürk, bazen cevap veriyorsa da, daha çok dinlemeği tercih ediyordu. Cumhuriyet rejiminin dayandığı demokratik kuruluşlar olmalı idi. Atatürk bunda aynı fikirde idi. Bu özel konuşmalar esnasında bir gün birdenbire Atatürk, Fethi Bey'e bu fikirlerinin meclis'te tartışılmasını ve hükümeti denetlemek için bir siyasî parti kurmasını teklif etti.

Böylece kamuoyu bu meselelerle oluşturulmalı ve cumhuriyet rejimi demokratik esaslarda yerleşmeliydi.

Bundan sonraki olaylar ve Serbest Cumhuriyet Partisi'nin kuruluşu, tarihimizde yer almıştır. Parti'nin programına konulan esaslar ise, cumhuriyetçi, milliyetçi ve ekonomik sistem olarak liberal prensibi kabul etmişti. Bu tarihte Yalova yoğun bir siyasî atmosfer içine girmişti. Cumhurbaşkanı aynı zamanda Başbakan ile de bu konuları görüşüyor ve cumhuriyet rejimi için siyasî partilerin gerekli olduğunu söylüyordu.

O sıralarda öyle bir siyasî ortam vardı ki, Yalova yoğun bir kalabalığa sahne oluyordu. Örneğin birisi geliyor "sen bu partiye gireceksin" diyor Atatürk ve bunu emir sayanlar oluyordu. Fakat bazı kişiler ise, hayır cevabını veriyorlardı.

Atatürk arkadaşları ile olan toplantılarında bazı sorular sorar, herkesten ayrı ayrı cevaplar istedikten sonra kendisi de bu konu üzerinde konuşurdu. İşte Yalova'da bir gece bu siyasî meseleler konuşulurken bazı sorular yazdırmıştı. Bunlardan birisi şöyle idi :

"İnsanların tarihten alabilecekleri mühim dikkat ve intibah dersleri neler olmalıdır? Bu günün hadiselerinden birini izaha medar olacak tarihî bir nokta-i nazar söyleyebilirmisiniz?" Herkes konuştuktan sonra kendisinin söyledikleri şöyle idi :

"İnsanların tarihten alabilecekleri mühim dikkat ve intibah dersleri; bence devletlerin umumiyetle siyasî müesseselerin teşekküllerinde, bu müesseselerin mahiyetlerini tebdilde ve bunların inhilâl ve inkırazlarında müessir olmuş olan sebepler ve âmillerin tetkikinden çıkan neticeler olmalıdır. Meselâ, Osmanlı İmparatorluğunun

doğmasını mucip olan sebep ve âmillerin tetkikinden çıkan netice, mühim olduğu gibi, bu imparatorluğun batması sebep ve âmillерinin tetkikinden çıkacak netice de o kadar mühimdir. Bu tetkiklerde, şüphesiz siyasî müesseseyi kuran milletlerin her nokta-i nazardan harsları derecesi mütalâa olunur; şahısların müspet veya menfi tesirleri nazarı dikkate alınır.

Siyasî müesseselerin değişmesine misal olarak bu günün bir hâdisesini de tahlil edebiliriz. Malûm olan sebepler ve âmillerin tesiri altında, Türkiye Cumhuriyeti teşekkül etti. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti esas olmak üzere, siyasî bir fırka vücuda geldi (C. Halk Fırkası). Bu fırkanın karşısında teşkil edilmek istenilen bazı siyasî zümreler, cumhuriyetçilik ruhuna malik olmadıklarından yaşamak hakkı bulamadılar. C. H. Fırkası memlekette tek kaldı. Büyük Millet Meclisinin umumî heyeti, bu fırkanın mensuplarından ibaret oldu. Reiscumhur ve hükümet ricali bu fırkanın erkânından, bu fırka mebuslar heyetinin intihap ve itimat ettiği zatlar oldu. Reiscumhur Gazi'nin ve O'nun fırkası olan C. H. fırkasının esas prensipleri ve bu prensipler icabını tatbik eden bu günkü hükümet, cumhuriyet temelini sağlaştıracak vasıflarda ve mahiyettedir. Bunun böyle olduğu senelerden beri görülen tavrı hareket ve eserlerden kolaylıkla anlaşılabilir. Hususiyile Gazi'nin tebellür eden ideali ve değişmez olduğu anlaşılın karakteri bu hususta itimada lâıyk (zâmandır) teminattır *. Fakat bu vaziyetin devamından hatıra gelen ve görülen mühim mahzurlar vardır. İlk söylenebilecek mahzur, meclis yalnız bir fırka mensuplarından olunca, o fırkanın iktidar mevkiinde tuttuğu hükümetin icraatının kâfi derecede münakaşa ve tenkit edilmemiş olmasıdır. Bu noksan iki sebepten neşet edebilir.

Birincisi, meclisin kendi fırkasından olan Reiscumhur ve onun intihap ettiği Başvekil ve arkadaşlarına çok itimadı olabilir. Bu sebeple meclisten geçen ve geçmiyen işleri uzun uzadıya tetkike lüzum görmiyebilirler. İkincisi, aynı fırka arkadaşı olmak, arkadaşlıkta lüzumsuz ve zararlı bir hassasiyet uyandırabilir.

Tenkite ve muaheze ile birbirini gücendirmemek gibi bir vâhime uyanabilir. Bunlardan başka sebepler de inzımam eder; yavaş yavaş hükümet ve onu intihap eden Reiscumhur, meclisten aldıkları ve

* Yazarken "zâmandır" kelimesinin buradaki anlamını kavrayamamış ve duraklamıştım. Onun üzerine "teminattır" sözünü eklemiştım.

bazı mühim ve heyecan verici hâdiseler münasebetiyle alabilecekleri selâhiyetleri tenkitsiz tatbika alırlar. Bu hal âdet derecesinde kökleşebilir.

Bizde Gazi zamanında böyle bir ihtimal aslâ hâtıra gelmez. Fakat Gazi'den sonra, onun yerine gelecek herhangi bir Devlet Reisi, aynı tarzı takibe devam edebilir. Hattâ devam etmek istiyebilir. Çünkü az tenkitli veya tenkitsiz iş görmek, her hareketi tenkit göreceğini düşünerek hareket etmekten daha kolaydır; zamanla bu vaziyetin nasıl bir şekil alacağını kestirmek güçtür.

Devlet riyasetine gelen zat, bilhassa muktedir, faal olur, devlet ve millete kendi şahsına muhabbet ve takdir kazandıracak büyük hizmetler yaparsa, zahiren meclis vaziyetine ve cumhuriyet şekline gayet hürmetkâr ve itaatkâr görünürse, tehlike büyür. İstenmediği halde devletin hakikatte mahiyeti değişebilir. Bu yeni mahiyetin yeni ismini takınması zaman meselesi olur. İşte, bu esaslı mütalâaya mebni olmalıdır ki, Reisicumhur Gazi'nin tensip ve teşvikiyle olduğu anlaşılan yeni bir fırka, Serbest Cumhuriyet fırkası teşekkül etmiş bulunuyor. Temiz fikirler etrafında teşekkül eden ve tabii bir surette cumhuriyet temeli üstünde yükselecek olan bu fırkanın mevcudiyeti, hatıra gelen mahzurların vücut bulmaması için, esaslı bir tedbirdir. Memlekette C. H. fırkası ve S. C. fırkası birbirini kontrol edecek, birbirinin fikirleri, niyetleri, hareketleri hakkında efkâr-ı umumiyei tenvir edecektir. Bu sayede şahsî selâhiyetlere dayanarak, şahsî hareketler milletin gözü önünde bulundurulacaktır. Milletin şahıslara, kendini unutacak ve kendini kaptıracak kadar meclûp olması, iyi netice vermez. Bunun tarihte misalleri çoktur". demiş ve tarihten örnekler vermişti Atatürk.

Ancak, bütün bu iyi niyetlere rağmen bildiğiniz gibi, bu partinin ödevini yapamaması, gericilik hareketlerini engelleyememesi kapanmasına yol açmıştır. Fakat, kapanıncaya kadar da yine hatırlıyorum, mecliste hakikaten gayet enteresan konuşmalar oluyordu. Bu eleştiri ve cevaplar çok faydalı duruma gelmişti. Atatürk de bundan memnun oluyor ve cumhuriyet idaresinin denetimle çok partili sistemle yerleşeceğine inanıyordu.

İsmet İnönü hükümet işlerini eleştiren S. C. partililere inandırıcı cevaplar veriyordu. Ancak bunun gelişmemesi zamanın siyasal ve sosyal ortamında olanak sağlanamamasındandı.

Atatürk daha Erzurum Kongresi'nin bittiği, akşam arkadaşı Mazhar Müfit Bey'e (Kansu), cumhuriyet idaresini kuracağını yazdırmıştı. 12 Ağustos 1919'da da Le Temps gazetesine bir beyanat veriyor, orada da diyor ki : "Biz Anadolu'da Cumhuriyet kuracağız."

Cumhuriyetin esasları elbette bu demokratik kuruluşlara dayanacaktı.

Ancak zaman şartları içinde, bunun oluşturulması gerekli idi. Fikir belirmişti. İsmet İnönü, iktidarı devresinde buna olanak sağladı.

Bir anım da şudur : 1934 tarihinde soyadı kanunu çıkmıştı. Atatürk'ün İsmet Paşa için uygun gördüğü ad "İnönü" olmuştur. Çünkü, Batı Cephesi Komutanı, milletin "*Mâkûs talihini*", İnönü'nde yenmişti : Onun için bu soyadı Atatürk tarafından kendisine verildi.

Bir de İsmet İnönü başbakanlıktan çekilme olayı üzerinde çok duruluyor. Birçok anılar söylenir, belgeler veriliyor. Benim de bu konuda bildiklerim, duyduklarım var. Bu meselede özellikle "Niyon" konferansını ve Hatay meselesini incelemek gerektiğine işaret edeceğim. İsmet İnönü başbakanlıktan çekildikten sonra "Biraz yorgundur, dinlenecek" dedi, Atatürk. Bildiğime göre bir dargınlık olmuştur. Yalnız bir şeyi bu arada söylemek isterim : Bir gün Ankara stadyumunda bir gösteri yapılmıştı. Geldiler, Atatürk'e anlattılar. Kendisinin cevabı şu olmuştu "Türk milleti kendisine hizmet edenleri elbette sever ve değerlendirebilir. Bunun üzerinde memnuniyetle durmak lâzımdır ki; halk bunu yapabilmıştır". 1937 yılında da Ege askerî manevraları ve Nazilli fabrikasının açılışı yapılacaktı.

İsmet İnönü o tarihte başbakan değildi; fakat bu seyahate davetliydi. Mareşal Fevzi Çakmak da beraber bulunuyordu. Bu yolculukta Atatürk'ün özellikle yanımızdakilere söylediği şeydi. "İsmet İnönü'yü arka sıralarda bırakmamaya dikkat ediniz." Şimdi bir takım tefsirler yapıldığı zaman, ben bunları bildiğim için üzüntü duyuyorum doğrusu.

İsmet İnönü için hem tarihî kişiliği yönünden, hem de Atatürk'le olan ilgileri ve çalışmaları bakımından daha pek çok anılarım var. Fakat burada ölüm yıldönümü vesilesiyle, hatırasını anarken sadece bu konular üzerinde durmakla yetineceğim.

Hepinizi saygı ile selâmlarım, kendisine de rahmetler dilerim. Teşekkür ederim.